

Олена ДЕНИСЕВИЧ

ВІЛЬНИЙ АСОЦІАТИВНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК ЗАСІБ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТУ

У статті на основі матеріалів, отриманих у ході вільного асоціативного експерименту, зображено соціальний портрет студента й розглянуто особливості його проведення.

Ключові слова: асоціація, вільний асоціативний експеримент, стимульний список, реакція, соціальний портрет.

Асоціативний експеримент застосовують у різних галузях знань: лінгвістиці, психології, соціології та інших. Використання ж цього методу різниться залежно від мети та завдань конкретної науки. Лінгвіста цікавить система семантичних та граматичних відношень, образи свідомості, мотиви й оцінки. Філолог насамперед аналізує мовну форму, яку приймає асоціювання, у центрі його уваги – мовні фактори. Психологи, незважаючи на багатоманітність використання асоціативного експерименту, націлені на виявлення мотивацій людини, її потягів, комплексів, установок. Загалом, специфіку асоціативної психології можна охарактеризувати як вивчення стану індивіда, якого асоціюють. Асоціативний експеримент привертає менше уваги соціологів. Водночас соціолог може отримати досить цінну інформацію, виявляючи глибинний, неусвідомлений і автоматизований рівень пізнання. Крім того, названий експеримент може застосовуватись і більш практично, а саме в маркетингових дослідженнях¹. Вільним асоціативним експериментом (далі ВАЕ) послуговуються при відтворенні мовної картини світу, його засобами можна відтворити соціальний портрет.

ВАЕ виявляється досить простим і водночас ефективним засобом досліджень у психолінгвістиці. Він дає "живий" матеріал для побудови асоціативних полів певних понять, реконструкції фрагментів мовної та концептуальної картин світу.

Дослідження на межі наукових дисциплін проводяться відносно нетривалий час, вони активізувалися у світовій науці в другій половині минулого, а особливо в поточному столітті. Останнім часом в Україні поживалися розвідки з психо- та соціолінгвістики. Соціолінгвістичною проблематикою займається мовознавець Л. Масенко, у поді її зору співвідношення мови та суспільства, мови та політики². Л. Ставицька розробляла гендерну лінгвістику

¹ Паутова Л.А. Ассоциативный эксперимент: опыт социологического применения / Социология. – М., 2007. – № 24. – С. 150-151.

² Масенко Л.Т. Українська соціолінгвістика: історія, стан, перспективи // Українська мова. – 2007. – № 1. – С. 3-19.

як особливу дисципліну соціолінгвістики³. Л. Паутова розглядає можливість застосування психологічних методів у соціології, зокрема асоціативні. О. Горошко застосовує експериментальні методи для вивчення гендерної специфіки засвоєння та вираження мови⁴. Д. Терехова зосереджує увагу на особливостях типології вербальних асоціацій та формування смислів⁵. О. Холод активно вивчає особливості жіночої та чоловічої мовленнєвих картин світу⁶.

Метою цієї статті є зображення штрихів соціального портрету студента-полісянина на основі матеріалів, отриманих у ході ВАЕ та розгляд особливостей його проведення.

Асоціативний експеримент (від лат. *associatio* – поєднання, *experimentum* – досвід), уперше був застосований у психології. Його досліджували Ф. Гальтон, К. Юнг, М. Вертгеймер, А. Лурія, А. Леонтьєв та інші. Асоціативний експеримент є прийомом, спрямованим на вияв асоціацій, які склалися в індивіда у його попередньому досвіді⁷. Розрізняють 3 види асоціативного експерименту: вільний, цілеспрямований та ланцюжковий:

Під час проведення **вільного** експерименту опитуваному пропонується ізольоване слово із завданням реагувати на нього першим словом, що з'являється в голові з отриманим вихідним словом. У **цілеспрямованому** – експериментатор певним чином обмежує вибір асоціації, задаючи певні завдання (наприклад, відповідати лише прикметниками чи іменниками. При **ланцюжковому** асоціативному експерименті опитуваному пропонується відповісти за певний період часу можливими словами. Під таким типом реакції розуміють некероване, спонтанне протікання процесу відтворення змісту свідомості та несвідомості суб'єкта. Але значний недолік цього виду експерименту полягає в тому, що може утворюватися залежність між послідовними наступними реакціями.

Всі дослідження з вільним асоціативним експериментом до поч. ХХ ст. здійснювались у психологічному руслі (Ф. Гальтон, В. Вундт, Х. Мюнстенберг, Е. Крепелін). Важливу роль в історії психолінгвістики відігравали експерименти лінгвіста А. Тумба та психолога К. Марбе, які продемонстрували, що вербальна асоціація є не тільки психологічним, а й лінгвістичним явищем. Результати експерименту показали, що в більшості випадків досліджувані

³ Ставицька Л.О. Мова і стать // Критика. – 2003. – № 6. – С. 29-34.

⁴ Паутова Л. А. Асоціативний експеримент. – С. 149-168.

⁵ Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента / РАН. Ин. языкознания. – X., 2001. – 320 с.

⁶ Терехова Д.І. Типологія вербальних асоціацій у вільному асоціативному експерименті / Наукові записки. – Випуск ХХVI – Серія: Філологічні науки (Мовознавство). – Кіровоград, 2000. – С. 236-246.

⁷ Холод А.М. Речевые картины мира мужчин и женщин. – Днепропетровск, 1997. – 229 с.

⁸ Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента / РАН. Инос. языкознания. – X., 2001. – 320 с.

реагували на стимул словом тієї ж частини мови, до якої належав стимул: на прикметники – прикметниками, на прислівники – прислівниками і т. д.

Суттєвим поштовхом до розробки асоціативної проблематики були практичні потреби як психології, так і лінгвістики: практика психоаналізу, потреби психіатрії, розробка нових методів викладання іноземних мов, вивчення процесів виникнення та відтворення мовлення, інтерес до аналізу мовленнєвої свідомості й побудови моделей картин світу, представників різних культур і соціальних груп.

Вважають, що на асоціації при проведенні вільного асоціативного експерименту впливають два фактори: *лінгвістичний* – характер самого стимульного слова та *прагматичний* – вплив особи, що проводить експеримент. Мовознавець О.Горошко до цих факторів ще додає *умови*, у яких проводиться експеримент.

ВАЕ є апробованим та найпопулярнішим серед усіх психологічних методів, однак слід пам'ятати про чинники, що можуть суттєво вплинути на результати такого дослідження:

1) важливою є форма проведення, що обирається, – усна, усно-письмова, письмова та спосіб презентації стимульного матеріалу;

2) поведінка експериментатора, його індивідуальні характеристики;

3) умови, у яких проводиться експеримент (напр., аудиторія, погода та ін.);

4) соціальні та психофізичні характеристики осіб, які беруть участь в експерименті, їхній настрій та психологічний стан;

5) обробка асоціативного матеріалу, його подальша формалізація та інтерпретація.

У нашому дослідженні віддано перевагу усній формі проведення експерименту, яка має певні обмеження в часі й сприяє виявленню спонтанних асоціацій, тоді як при письмовій формі існують фактори, що ускладнюють спонтанне реагування.

Дослідження К.Бочкарєвої виявило, як впливає форма експерименту на характер ядра асоціативного поля. Аналіз результатів показав, що усна форма проведення ВАЕ більшою мірою сприяє реакціям парадигматичного (44 %) та тематичного (33 %) типу, а письмова – парадигматичного (47%) та синтагматичного (47%)⁹.

При представленні експериментальної установки велика увага звертається на те, щоб опитувані під час роботи зі стимульним

⁹ Горошко Е.И. Проблемы проведения свободного ассоциативного эксперимента (методологические аспекты). – Режим доступа: <http://www.textology.ru/goroshko/problem.html>.

¹⁰ Бочкарева Е.В. Влияние формы эксперимента на ядро ассоциативного поля младшего школьника // Проблемы детской речи: Материалы Всероссийской конференции. Санкт-Петербург, 24–26 ноября 1999. – СПб., 1999. – С. 35-39.

списком відповідали самостійно, без вигуків, сплеску емоцій та ін., оскільки механізм асоціативного процесу досить крихкий і будь-яке порушення може вплинути на кінцевий результат.

ВАЕ може проводитись як у груповій, так і в індивідуальній формах. Кожна з них має свої переваги: індивідуальна дає можливість фіксувати час реагування та позбавляє впливу інших осіб на відповіді інформанта. Групова форма проведення ВАЕ економить час дослідника.

Однією з найскладніших і малодосліджених проблем проведення асоціативного експерименту є формування стимульного списку. Яким чином обирати слова, за якими критеріями та які саме слова повинні його складати, залишається відкритим питанням, яке потребує виділення критеріїв для оцінки актуальності та достовірності стимульних понять.

У рамках описаного вище підходу нами був проведений ВАЕ в усно-письмовій формі. Опитуваному потрібно було якомога швидше письмово відповісти на почуте слово-стимул першим словом, яке спаде на думку під час реагування. При здійсненні та опрацюванні результатів ВАЕ реєструвався тип реакцій, їх частота, час реагування на слово-стимул, реакції в поведінці досліджуваного.

Наш стимульний список містить 70 слів-стимулів із професійної освітньої сфери, наприклад, діяльність, професіонал, розклад, самовдосконалення, кваліфікація, комп'ютер, мова, душа, мислення, досвід, інформація, досягнення, виховання, зарплата, цінності, наукова робота, настрої, знання, Україна, результат, працевлаштування, характер, читання, учити та ін. У граматичному аспекті список слів-стимулів складає 67 іменників, 1 займенник та 2 дієслова.

У дослідженні взяли участь 197 інформантів, мешканців Житомирської області: студенти ННІ філології та журналістики, ННІ іноземної філології, ННІ педагогіки та студенти історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Табл. 1

Вікові критерії опитуваних

Рік народження	Кількість опитуваних
1970	1
1971	1
1977	1
1978	2
1979	5
1980	1
1982	1
1983	6
1984	7
1985	20
1986	17

1987	22
1988	50
1989	45
1990	8
1991	10

ВАЕ проводився в 2008-2009 роках, отже, вік інформантів становить приблизно від 17 до 25 років. Вважають, що в цьому віці майже завершується формування мовних здібностей – цим пояснюється вибір студентської аудиторії для проведення експериментів. Їхня майбутня спеціальність накладає відбиток на мовну свідомість, тому завдяки цьому можливе прогнозування розвитку свідомості сучасних студентів, майбутніх спеціалістів, які протягом наступних 30 – 50 років будуть визначати мовну, духовну й матеріальну сторони життя суспільства¹¹. Серед опитуваних 15 осіб чоловічої статі та 182 – жіночої. На жаль, таке співвідношення не дає нам підстав робити остаточні висновки щодо особливостей гендерного сприйняття, оскільки це було б не об'єктивно, але не позбавляє права порівнювати асоціації чоловіків та жінок, що дозволяє виділити окремі характерні риси в соціальному портреті.

Результатом експерименту виявилось 13 600 реакцій.

Для всіх слів-стимулів була підрахована частотність уживання того чи іншого слова. Найбільш частотні реакції стали ядерними, менш частотні – периферійними. Наприклад, для слова-стимулу ОСВІТА ядерною є реакція *вища*, яка зустрічається 33 рази.

На слово-стимул **Я** маємо реакції – *особистість (30), людина (19), студентка (9), дівчина (4), я (4), хорошенька (3), кохана (2), найкраща (2), розумна (2), любов, істинність, керівник, левеня, сім'я, успішна, старання, Надя, Інна, Людка, зірка, сік, життя, незрозуміла, магістрант, всі, вчитель, створіння Боже, не в гуморі, комунікабельна, егоїст, вчитися, добрий, аналіз, невпевнена, Овен, загадка, слухаю, поганий*. Цікавим виявилось спостереження, що в групі жінок маємо реакції прикметників чоловічого роду, як наприклад, **Я – поганий, добрий**.

Я – людина (3), ти (2), концепція, ученя, син, лідер (група чоловіків).

ДІЯЛЬНІСТЬ – *робота (34), активна (3), активність (2), творчість (2), розум, педагогічна, домашні завдання, професія, людина, вид роботи, робити, авторська, життя, трудова, писати, на благо, швидкість, працювати, труд, громадська*.

У чоловічій групі це реакції типу: *робота (4), праця, професія, КВН, трудова, істота*.

УСПІХ – *щастя (10), кар'єра (8), задоволення (7), радість (7), слава (6), вдача (6), досягнення (5), навчання (3), визнання (3), праця*

¹¹ Караулов Ю.Н. Русский ассоциативный словарь как новый источник и инструмент анализа языковой способности // Русский ассоциативный словарь. Кн. 1 (Караулов Ю.Н., Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А.). – М., 1994. – С. 191-218.

(3), майбутнє (2), класно (2), гарантований (2), гроші (2), прагнення (2), знаменитість (2), шалений, самовдосконалення, самовдоволення, власний, малий, мрія, перемога, перемагати, фанфари, робота, у всьому, високий, великий, клеймо, вілла, постійний, модно, добре, на першому плані, найголовніше, популярність, впевненість, приємне, наполегливість, життя, бажання, побачений, старанність, попереду, я, мета, прем'єра, фортуна, знання, здійснення мрій.

На слово-стимул УСПІХ маємо багато периферійних реакцій, тобто тих, що є одиничними: *мета, прем'єра, фанфари, шалений, вілла та ін.*

Подібні реакції на це слово-стимул знаходимо в чоловічій групі *кар'єра (2), перемога, мета, фортуна, слава, щастя, розумний.*

Багатолітній досвід проведення асоціативних експериментів показує, що небагато асоціацій є унікальними, більшість із них типові. Найбільш частотні реакції називають культурно-первинними, менш типові – ідіосинкратичними¹². Асоціативні експерименти відображають певну лінгвістичну реальність, яка полягає в тому, що між словами можна знаходити різноманітні асоціації, а саме вони, отримані у визначеній групі опитаних, дозволяють виявити специфіку світосприйняття цих людей.

Так, опитані студенти через повторювані в їхньому асоціюванні реакції виявили своє колективне ставлення до ключових понять обраної сфери професійної діяльності, індивідуальне ж розуміння проявилось в периферійних асоціаціях. Отже, соціальний портрет у професійному ракурсі сучасного студента-освітянина, який навчається в Житомирському державному університеті імені Івана Франка, змальовується ядерними асоціаціями в асоціативному значенні стимульних понять. Фрагмент портрету містить такі компоненти:

ІНТЕРЕС – цікавий (36), ДІЯЛЬНІСТЬ – робота (34), ОСВІТА – вища (33), Я – особистість (31), ВІДПУСТКА – відпочинок (30), ЗАРПЛАТА – гроші (27), МАЙСТЕРНІСТЬ – уміння (24), КНИГА – знання (24), УЧЕНЬ – дитина (23), РІВЕНЬ – високий (23), ВІДМІННИК – розумний (23), УКРАЇНА – Батьківщина (23), ЧИТАННЯ – книга (20), ШКОЛА – вчитель (19), ПРАКТИКА – школа (19), ДИПЛОМ – кінець (19), ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ – робота (19), МЕТА – ціль (19), СІМ'Я – діти (18), ВЧИТИСЬ – здобувати знання (18), МИСЛЕННЯ – думки (18), ПЕРСПЕКТИВА – майбутнє (17), САМОКРИТИКА – самооцінка (17), ТАЛАНТ – дар (17), КОЛЕКТИВ – дружба (16), ІНОЗЕМНА МОВА – англійська (16), РЕЗУЛЬТАТ – досягнення (14), ДОСЯГНЕННЯ – успіх (13).

¹² Городецкая Л.А. Ассоциативный эксперимент в коммуникативных исследованиях / Теория коммуникации & прикладная коммуникация. Вестник Российской коммуникативной ассоциации. Вып. 1 / Под ред. И.Н. Рогозиной. – Ростов на Дону, 2002. – С. 28-37.

Таким чином, ВАЕ здатний виявляти як індивідуальні розбіжності опитуваних, так і соціокультурні розбіжності між групами людей. За допомогою ВАЕ можна вивчати мовну картину світу, комунікативну сферу (тексти реклами, ЗМІ, поп-культуру та ін.). ВАЕ формує асоціативну систему людини, тим самим виявляє її світосприйняття. Аналіз матеріалів ВАЕ дозволяє зробити висновки про особливості сприйняття об'єкта в масовому, колективному асоціюванні як систему образів і понять, взаємопов'язаних між собою. Асоціативний експеримент дозволяє виявити соціальний компонент знання.

Соціолінгвістичний портрет показує індивідуальні особливості картини світу студентів як соціальної групи. Найбільш важливими елементами формування соціальної свідомості та змалювання соціального портрету є емоційно-оцінні поняття.

Подальший пошук передбачає вияв гендерних розбіжностей в асоціюванні, порівняння соціального портрету студентів з різних регіонів України.

Елена Денисевич

Свободный ассоциативный эксперимент как способ исследования социального портрета

В статье на основе материалов, полученных в ходе свободного ассоциативного эксперимента, показан социальный портрет студента и рассматриваются особенности проведения этого эксперимента.

Ключевые слова: ассоциация, свободный ассоциативный эксперимент, стимульный список, реакция, социальный портрет.

Olena Denysevych

The Free Associative Experiment as a Mean of Researching the Social Portrait

In the article the social portrait of a student on the basis of free associative experiment received during the free associative experiment is represented and the peculiarity of it is analyzed.

Key words: association, the free associative experiment, the list of stimuli, reaction, the social portrait.